

SIROJIDDIN SAYYID SHE'RIYATIDA METAFORANING KOGNITIV-SEMANTIK TABIATI

Xurramova Aziza Shuhrat qizi,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika universiteti magistranti

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21929058>

Annotatsiya: Mazkur maqolada zamonaviy o'zbek she'riyatining yorqin namoyandalaridan biri Sirojiddin Sayyid ijodidagi metaforalar kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda metafora an'anaviy uslubshunoslikdagidek shunchaki badiiy bezak vositasi sifatida emas, balki shoirning olamni idrok etish tarzini, milliy tafakkur xususiyatlarini ifodalovchi konseptual mexanizm sifatida o'rganiladi. Maqolada shoir she'riyatida faol qo'llanuvchi to'rtta konseptual metafora modeli — VATAN-ONA, TABIAT-INSON, VAQT-OQIM va QALB-MAKON — ajratib ko'rsatiladi hamda ularning manba va maqsad domenlari, milliy-madaniy asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: kognitiv lingvistika, konseptual metafora, manba domen, maqsad domen, individual uslub, Sirojiddin Sayyid, poetik matn, milliy tafakkur.

Аннотация: В данной статье метафоры в творчестве Сирожиiddина Саййида, одного из ярких представителей современной узбекской поэзии, анализируются с точки зрения когнитивной лингвистики. В исследовании метафора рассматривается не как простое стилистическое украшение, характерное для традиционной стилистики, а как концептуальный механизм, отражающий восприятие мира поэтом и особенности национального мышления. В статье выделяются четыре концептуальные модели метафоры, активно используемые в поэзии автора, — РОДИНА-МАТЬ, ПРИРОДА-ЧЕЛОВЕК, ВРЕМЯ-ПОТОК и СЕРДЦЕ-ПРОСТРАНСТВО, — а также освещаются их исходные и целевые домены и национально-культурные основы.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, концептуальная метафора, исходный домен, целевой домен, индивидуальный стиль, Сирожиiddин Саййид, поэтический текст, национальное мышление.

Abstract: This article examines the metaphors in the poetry of the prominent contemporary Uzbek poet Sirojiddin Sayyid from the standpoint of cognitive linguistics. Rather than treating metaphor merely as a decorative stylistic device, the study approaches it as a conceptual mechanism that reflects the poet's perception of reality and features of national thinking. Four conceptual metaphor models frequently employed in the poet's work are identified — HOMELAND-AS-MOTHER, NATURE-AS-HUMAN-EXPERIENCE, TIME-AS-FLOW, and HEART-AS-SPACE — and their source and target domains, as well as their national-cultural grounding, are discussed.

Key words: cognitive linguistics, conceptual metaphor, source domain, target domain, individual style, Sirojiddin Sayyid, poetic text, national thinking.

Kirish. An'anaviy tilshunoslik va uslubshunoslikda metafora uzoq vaqt davomida faqat nutqni bezovchi, ta'sirchanligini oshiruvchi badiiy vosita sifatida qaralib kelindi. Ammo XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab, xususan J.Lakoff va M.Jonsonning kognitiv metafora nazariyasi asosida, metaforaga munosabat tubdan o'zgardi: u endi inson tafakkurining ajralmas qismi, bir tushuncha sohasini (manba domen) boshqa tushuncha sohasi (maqsad domen) orqali idrok etish mexanizmi sifatida talqin qilina boshlandi [2. 1980].

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida ham bu yo'nalish tobora chuqurlashib bormoqda; xususan N.Mahmudovning badiiy so'z va metafora munosabatiga bag'ishlangan tadqiqotlari bu boradagi muhim qadamlardan hisoblanadi [4. 2013]. Shunga qaramay, alohida shoirlar ijodini, jumladan xalq og'zaki ijodi an'analari chuqur bog'liq bo'lgan Sirojiddin Sayyid she'riyatini kognitiv-konseptual nuqtai nazardan maxsus tadqiq etish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur maqolaning dolzarbligi ham shundan kelib chiqadi.

Tadqiqotning maqsadi — Sirojiddin Sayyid she'riyatida qo'llangan metaforalarni konseptual asoslari nuqtai nazaridan tahlil qilish, ularning manba va maqsad domenlarini aniqlash hamda milliy-madaniy va individual-badiiy xususiyatlarini ochib berishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: kognitiv metafora nazariyasining nazariy asoslarini yoritish; shoir ijodining lingvopoetik konteksti bilan tanishish; she'riy matnlardan konseptual metafora namunalarini aniqlash va tasniflash; ularning uslubiy-funksional ahamiyatini belgilash. Tadqiqotda tavsifiy, konseptual tahlil va kontekstual tahlil metodlaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. Kognitiv metafora nazariyasining nazariy asoslari

Kognitiv lingvistika nuqtai nazaridan metafora — bu shunchaki so'zning ko'chma ma'noda qo'llanishi emas, balki bir kontseptual soha (manba domen) xususiyatlarining boshqa, odatda mavhumroq sohaga (maqsad domen) ko'chirilishi jarayonidir. "Domen" atamasi (inglizcha domain — soha) ma'lum bir tushuncha maydonini anglatadi: manba domen — aniq, konkret va tanish soha (masalan, "ona", "oqim", "makon"), maqsad domen esa mavhum, boshqa vositalar bilan izohlash qiyin bo'lgan soha (masalan, "vatan", "vaqt", "qalb") bo'lib, metafora aynan shu ikki soha o'rtasida bog'lanish yaratadi. Masalan, "vaqt — bu harakatlanuvchi narsa" kontseptual metaforasida jismoniy harakat sohasiga oid bilim vaqt kabi mavhum tushunchani anglash uchun ishlatiladi [2. 1980]. Bunday kontseptual metaforalar kundalik nutqda ham, badiiy matnda ham faol qo'llaniladi, biroq badiiy — xususan she'riy — matnda ular individual muallif uslubi bilan boyib, yangi qirralar kasb etadi.

O'zbek tilshunosligida bu yondashuv N.Mahmudov tadqiqotlarida termin, badiiy so'z va metafora o'zaro munosabati doirasida rivojlantirilgan bo'lib, olim metaforani xalq tafakkurining o'ziga xos ifodasi sifatida baholaydi [4. 2013]. Shu asosda badiiy matndagi metaforalarni tahlil qilishda nafaqat ularning estetik vazifasini, balki ular ortida turgan kontseptual modelni, ya'ni muallifning dunyoni qanday idrok etishini aniqlash muhim ahamiyat kasb etadi.

2. Sirojiddin Sayyid ijodining lingvopoetik konteksti

Sirojiddin Sayyid — 1958-yilda Surxondaryo viloyatida tug'ilgan, o'zbek xalq shoiri unvoniga sazovor bo'lgan taniqli shoir. Uning ijodida o'zbek mumtoz she'riyati an'analari xalq og'zaki ijodiga xos xususiyatlar — xalqchilik, soddalik, tilning shiraligi — bilan uyg'unlashib ketadi, shu bilan birga Surxondaryo shevasiga xos leksik-musiqiy tovlanishlar shoir tilining o'ziga xos bo'yog'ini tashkil etadi [3. 2025:B.31]. Aynan shu xususiyatlar tufayli shoirning aksariyat she'rlari qo'shiqqa aylangan.

Shoir ijodida vatan, tabiat, insoniy kechinmalar, tarixiy xotira kabi mavzular yetakchilik qiladi. Bu mavzular ko'p hollarda an'anaviy xalq og'zaki ijodidan kelib chiquvchi obrazlar orqali, ammo individual-badiiy talqin bilan boyitilgan holda ifodalanadi; jumladan, shoir she'riy to'plamlarida antroponim, toponim va mifonimlar kabi onomastik birliklarning badiiy vosita sifatida faol qo'llanishi ham bu jihatni tasdiqlaydi [1. 2026]. Aynan shu jihat uning metaforalarini kognitiv nuqtai nazardan o'rganish uchun boy material yaratadi: an'anaviy kontseptual model bilan individual uslub uyg'unligini kuzatish imkonini beradi.

3. She'riyatda faol qo'llanuvchi kontseptual metafora modellari

3.1. VATAN — ONA / VATAN — MUQADDAS MAKON metaforasi

Sirojiddin Sayyid she'riyatida vatan tushunchasi ko'p hollarda ona, ajdodlar makoni, muqaddas hudud sifatida talqin etiladi [6. 2001]. Bunda tuproq, tosh, tog' jarliklari, qadim yodgorliklar kabi tabiiy va tarixiy-madaniy unsurlar vatanga bo'lgan chuqur mehr-muhabbatni ifodalash vositasiga aylanadi. Bu kontseptual model o'zbek xalq og'zaki ijodidagi an'anaviy VATAN — ONA kontseptiga tayanadi, biroq shoir uni tarixiy xotira va shaxsiy kechinma bilan boyitib, yangicha hissiy-badiiy ma'no qatlamlari bilan to'ldiradi.

3.2. TABIAT — INSON KECHINMASI metaforasi

Shoir she'rlarida tabiat unsurlari — tog', tosh, chinor, bulut, shamol, daryo — insoniy ruhiy holatni ifodalash uchun antropomorflashtiriladi: tabiat obyektlari "yig'laydi", "kuyadi", "sukut saqlaydi", inson kechinmalarining o'ziga xos ko'zgusiga aylanadi. Bu — tabiat va inson ruhiyati o'rtasidagi chegarani yuvuvchi kognitiv model bo'lib, o'zbek mumtoz she'riyati an'alaridan oziqlanadi, ammo zamonaviy hissiy-psixologik tovlanishlar bilan yangilanadi.

3.3. VAQT — OQIM / O'TKINCHILIK metaforasi

Shoir ijodida vaqt tushunchasi statik emas, balki harakatdagi obraz — oqar suv, o'tayotgan bulut, uchib ketayotgan qush — orqali beriladi [5. 2003]. Bu kontseptual metafora orqali hayotning o'tkinchiligi, o'tmish bilan bog'liqlik, xotira va sog'inch motivlari yuzaga chiqadi. VAQT — OQIM modeli umuminsoniy xarakterga ega bo'lsa-da, shoir uni milliy-mintaqaviy obrazlar (masalan, tog' anhorlari, mavsumiy tabiat manzaralari) orqali individuallashtiradi.

3.4. QALB/YURAK — MAKON metaforasi

Sirojiddin Sayyid she'riyatida inson qalbi ichki fazoviy makon sifatida tasavvur etiladi: unda dard, sog'inch, armon "joylashadi", "yashaydi", "sig'maydi". Bu kontseptual model klassik o'zbek va fors-tojik mumtoz she'riyatidan meros bo'lib, shoir uni zamonaviy hissiy til va shaxsiy kechinma bilan boyitadi, natijada an'anaviy obraz yangi individual-badiiy mazmun kasb etadi.

4. Metaforalarning uslubiy-funksional xususiyatlari

Sirojiddin Sayyid she'riyatidagi konseptual metaforalarning muhim xususiyati — ularning xalq og'zaki ijodiga xos soddalik va samimiylik bilan uyg'unlashishidir. Surxondaryo shevasiga xos leksik birliklar metaforik obrazlarga o'ziga xos mahalliy kolorit baxsh etadi, bu esa shoir uslubini boshqa zamondosh ijodkorlardan farqlab turuvchi asosiy belgilardan biriga aylanadi. Shu bilan birga, an'anaviy konseptual modellarning (VATAN-ONA, QALB-MAKON kabi) individual-muallif talqini orqali yangilanishi shoir ijodining o'ziga xos badiiy qimmatini ta'minlaydi: u xalq tafakkuriga yaqin turgan holda ham original poetik dunyoqarash yarata oladi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Sirojiddin Sayyid she'riyatidagi metaforalar nafaqat badiiy bezak vositasi, balki shoirning dunyoqarashini va milliy tafakkur xususiyatlarini ifodalovchi kognitiv modellar hisoblanadi. Tadqiqot davomida shoir ijodida faol qo'llanuvchi to'rtta asosiy konseptual metafora modeli — VATAN-ONA, TABIAT-INSON, VAQT-OQIM va QALB-MAKON — ajratib ko'rsatildi. Bu modellar o'zbek xalq badiiy tafakkuriga xos an'anaviy asosga ega bo'lsa-da, shoirning individual uslubi, Surxondaryo shevasi ta'siri va shaxsiy hissiy-badiiy kechinmalari orqali yangicha ma'no qirralariga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jovbo'riyeva U.T. Sirojiddin Sayyid she'riyatida onomastik birliklar tahlili // Multidisciplinary Journal: Fundamental Research Scientific Journal. — 2026.
2. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Lolayeva G.B. Sirojiddin Said she'rlarining lingvopoetik tahlili // Portugal-Scientific Review of the Problems and Prospects of Modern Science and Education. — 2025. — Vol. 1, No. 7. — B. 31–33.
4. Mahmudov N. Termin, badiiy so'z va metafora // O'zbek tili va adabiyoti. — 2013.
5. Sirojiddin Sayyid. Ustimizdan o'tgan oylar. — Toshkent, 2003.
6. Sirojiddin Sayyid. Vatan abadiy. — Toshkent, 2001.